

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.14507469>

Accepted: 05.12.2024

Devlet Memuriyetinden Profesyonelleşmeye: Osmanlı Devleti'nde Tarihyazımının Evrimi

From Civil Service to Professionalization: the Evolution of Historiography in the Ottoman State

Özen SÖYLER

Siirt Üniversitesi, Kurtalan Meslek Yüksek Okulu, Siirt, Türkiye
ozensoyler@siirt.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1130-3221>

Resul BABAÖĞLU

İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Tarih Bölümü
babaogluresul@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8726-904X>

Metin ÖZDEMİR

Milli Eğitim Bakanlığı
metinozdemir4224@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-9331-7658>

Özet

Osmanlı Devleti'nde tarihyazımı klasik dönemden itibaren devlet merkezli bir yapı arz etmiştir. Mülki bürokrasi sınıfından gelen vakanüvisler olaylar arasında nedensellik bağları kurarak tarihin çeşitli dönemlerini incelemiştir. 16. yüzyıldan itibaren ilk ortaya çıkmaya başlayan metinler Devlet-i Aliye'nin yakın ve uzak geçmişindeki önemli olayların kronolojik bir sıra ile betimleyici anlatımlarla ortaya çıkan sunumundan ibaretti. Yahşi Fakih ile başlayan bu geleneğin nispeten daha profesyonel bir form kazanması, vakanüvisliğin devlet memuriyetine eşdeğer bir pozisyon haline gelmesi sayesinde mümkün hale gelebilmiştir. 19. yüzyılda dünyada tarihçilik alanında görülen gelişmelerin de etkisi ve ulus inşa süreçlerinin tarihçilikle ilintili hale gelmesi, Osmanlı Devleti'nde bilimsel tarih yazımına kapı aralayan şartları hazırlamıştır. Bu makale kapsamında, "devletlû" tarihçiliğin dönüşerek yükseköğretim kurumlarında tahsil edilen bir disiplin haline gelmesi, çeşitli açılardan ele alınarak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, tarihyazımı, vakanüvis, Darulfünun, eğitim

Abstract

Historiography in the Ottoman Empire has had a state-centered structure since the classical period. The chroniclers, who came from the administrative bureaucracy, examined various periods of history by establishing causal links between events. From the 16th century onwards, the first texts that began to emerge consisted of the presentation of important events in the recent and distant past of Devlet-i Aliye in chronological order with descriptive narratives. This tradition, which began with Yahşi Fakih, took on a relatively more professional form only after the position of vakanüvis became equivalent to that of a civil servant. In the 19th century, the influence of the developments in the field of historiography in the world and the fact that nation-building processes became associated with historiography prepared the conditions that opened the door to scientific historiography in the Ottoman Empire. In this article, the transformation of "statist" historiography into a discipline studied in higher education institutions will be evaluated from various perspectives.

Keywords: Ottoman Empire, historiography, vakanüvis, Darulfünun, education

Giriş

Tarih yazımının modern zamanlarda nevezuhur bir uğraş alanı olduğu söylenebilir. 18. yüzyıla kadar yöntem ve sınırları belirlenmiş bir tarihçilikten bahsedebilmek mümkün değildir. Yanı sıra, geç denilebilecek dönemlere kadar hiçbir uygarlığın merkezinde yer almayan tarihçilik, düzenli eğitimin olmazsa olmaz bir parçası haline gelememiş, hatta toplumsal süreçlerin yorumlanmasında felsefe, filoloji ve edebiyat gibi sosyal disiplinler kadar iddialı olamamıştır (Vann, 2023). Bilimsel tarihçiliğin küresel bir yükseliş dönemine girdiği 19. yüzyılda sosyal bilimciler tarihyografi üzerine düşünmeye başlamışlardır. 1890'lardan 1930 yılına kadar Amerika'da tarihçiliğin pratik işlevleri üzerine önde gelen tarihçiler çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Tarih biliminde objectivite söyleminin zirve yaptığı bu düşün ortamında tarihçinin kendisini tarih yazım sürecinden sıyrması üzerine genel bir kabul vardı (Cheng, 2008, s. 200). 1938 yılında *tarih nedir?* sorusuyla tartışmaya dahil olan Becker, Yunan medeniyetinden itibaren kaynaklara dayalı olarak yazarların çeşitli amaçlar doğrultusunda görüşlerini ortaya koydukları bir yazın türünün tarihçiliğe tekabül ettiğini savunmuştur (Becker, 1938, s. 20).

Osmanlı Devleti'nde tarih yazımının bir disiplin halini alması yukarıda özetlendiği şekliyle 19. yüzyılda genel olarak sosyal bilimlerde görülen profesyonelleşme ile paralel bir ritimde gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin oldukça uzun dönemler boyunca diğer bütün göçebe toplumların tarih anlayışlarına benzer olarak tasvir ameliyesine dayanan bir kronik geleneğini sürdürdüğü bilinmektedir. Önemli olayları bir bağlama oturtma kaygısının bile görülmediği Osmanlı Devleti'ndeki bu ilk tarihçilik uğraşısı, aynı zamanda olaylar arasında bir nedensellik arama çabalarını da yansıtmamaktadır (Babinger, 1992, s. 8). Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde tarih yazıcılığının vakanüvislik olarak bir üslup ve edebiyat olduğu görüşünü paylaşan Ortaylı, Tanzimat döneminin sonlarına kadar müverrihliğin bir Divan-ı Hümayûn memuriyeti olduğu görüşündedir. Osmanlı Devleti'nin ilk resmi vakanüvisi diyebileceğimiz Halepli Mustafa Naima Efendi'den sonra bu görevi devralan Cevdet Paşa, Lütfi Efendi ve Abdurrahman Şeref Efendi ile bu gelenek sona erecektir (Ortaylı, 1996, s. 420).

Osmanlı Devleti'nde tarihçiliğin vakanüvislik ile ete kemiğe bürünmesine kadar geçen sürede tarih yazımı Yahşi Fakih ile başlatılabilir. Yahşi Fakih'in I. Beyazıt dönemini anlattığı Menakıb-i Al-i Osman ve Ahmedî'nin İskendername'sinde Osmanlılara ayrılan bölüm, Osmanlı'da tarihçiliğin ilk örnekleridir (İnalçık, 1962, s. 152). Anonim Tevarih-i Âli Osman'lar, Neşri ve Oruç Bey ile devam eden menkıbe ve rivayetleri öne çıkaran ilk dönemden sonra, 16. yüzyılda Kemal Paşazade ve Hoca Saadeddin gibi kaynaklara dayalı ilk metinler ortaya çıkacaktır. Tarihçiliğin emekleme çağında olduğu bu yıllarda Osmanlı tarihçiliğinde yabancı müelliflerden de bahsetmek yerinde olacaktır. İlk dönem Osmanlıları hakkında bilgiler veren Georgios Pachymeres veya Laonicos Chalcocondyles gibi Paleolog devri Bizans kronikçileri zikretmek gerekmektedir. Benzer şekilde 18. yüzyılda yaşamış Dimitri Kantimir'in abidevi Osmanlı tarihi bilimsel bir tarih yazıcılığının ilk örneklerinden biridir (Ortaylı, 1996, s. 423).

Osmanlı tarihçiliğinde vakanüvisler ile müverrihler arasında bir ayırım yapıldığı göze çarpmaktadır. Takvim-i Vekayi gazetesinin müstensihlerinden Mehmed Cemaleddin Efendi 1843 yılında tarihçilerin biyografik dökümünü yaptığı kitabında birinci gruba girenlerin devlet idaresinde belirli bir ücrete bağlı memuriyet olduğunu belirtirken geri kalan tarihçileri müverrih sınıfına dâhil etmiştir. Diğer yandan, bürokrasiden herhangi bir yüksek düzey devlet yetkilisi ile patronaj ilişkisi içinde olan tarihçilerin 19. yüzyıla kadar bağımsız hareket edebildiklerini öne sürmek de olanaksızdır (Kafadar & Karateke, 2011, s. 560). Doğal olarak bu koşullarda *din-ü devlet ve nizam-ı âlem* gibi Devlet-i Aliye'nin önemli rükünlerinin hilafına olacak konularda tarihçilerin kalem oynatmalarına da imkân yoktu (Kafadar & Karateke, 2011, s. 560). Bu noktada belirlemek gerekir ki devlet memuriyetinde görevlendirilen vakanüvisler ilmiye

sınıftan ziyade mülki bürokraside görev yapan kişiler arasından seçilirlerdi (Ergut, 2015, s. 220).

Bu isimler arasında istisna olarak görebileceğimiz Ahmet Cevdet Paşa, devletin önemli kademelerinde görev yapmış medrese kökenli bir bürokrat ve tarihçi idi. Ahmet Cevdet Paşa'nın tarihçilikteki değeri her şeyden önce müellifi olduğu *Tarih* adı verilen 12 ciltlik eserinden ileri gelmektedir. Bunun dışında *Tezakir*, *Maruzat* ve *Kısâs-ı Enbiya* gibi eserlerin yer aldığı 10'a yakın hacimli eseri de telif etmiştir. Cevdet Paşa'nın *hali aydınlatan mazidir* sözünden de anlaşıldığı gibi, içtimai olayların sebeplerine odaklanan ve salt kronolojik bir sıralamadan ibaret olmayan tarih felsefesi Tanzimat Dönemi tarihçiliğine yeni bir soluk katmıştır (Severcan, 1990, s. 228). 1774-1826 yıllarının incelendiği Tarih-i Cevdet, yazıldığı dönemde yaşayan tarihçileri etkilemiş ve esasen bu eseri bir yıllık biçiminde kaleme almamıştır. Daha sonraları *Encümen-i Daniş* tarafından yaşadığı dönemdeki reformları değerlendirmesi istendikten sonra vakanüvis olarak atanacaktır. Cevdet Paşa'dan sonra bu göreve gelen Ahmed Lütfi ise yazdığı eserde kaynak olarak yalnızca Takvim-i Vekayi gazetesini kullandığı için eleştirilecektir (Kafadar & Karateke, 2011, s. 563). Görüldüğü gibi Ahmed Lütfi, olayların kronolojisini esas alan bir tarihçilik ile vakanüvislik memuriyetini icra ederken Ahmet Cevdet Paşa için tarihin ifade ettiği anlam bundan daha fazlasıdır. *Tarihten ders alma* kalıbıyla tarihsel olayları ele alan Cevdet Paşa, geçmiş idarecilerin usullerinin hale tatbik edilmesinin olumlu neticeler vereceği için tarih öğrenmenin vacip derecesinde olduğunu söylemiştir (Severcan, 1990, s. 228). Hayrullah Efendi, Ahmet Cevdet Paşa ve Ahmet Vefik gibi tarihçiler, geleneksel Osmanlı tarih yazımındaki ezberlerden uzaklaşarak dönemin küresel yönelimlerine uyumlu bir şekilde tarihsel olayların arka planındaki sosyolojik olgulara eğilmeye başladılar. Bu tercih, Osmanlı kronik geleneğinden uzaklaşmayı da beraberinde getiriyordu (Sönmez, 2022, s. 7).

1869 yılında ilan edilen *Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi* ile tarih kurumsallaşmaya başlamıştır. Muhtasar Tarih-i Osmani dersleri iptidai mekteplerde öğretilmeye başlamış, ardından rüştiye ve sultanilerde tarih dersleri müfredatlarda yer bulmuştur. 1851 yılında kurulan *Encümen-i Daniş*, yükseköğretimde okutulacak akademik kaynakların telif ve tercüme edilmeleri görevini üstlenmiştir. Hayrullah Efendi'nin Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye Tarihi adlı eseri Osmanlı tarihinin başlangıcını Ertuğrul Gazi'ye dayandıran ilk eser olma özelliğini taşımaktadır. Benzer bir şekilde 1861 senesinde kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve bu kuruluşun uhdesinde yayınlanan Mecmua-i Fünûn da Osmanlı tarihçilik anlayışının 18. yüzyılın aydınlanma düşüncesi ile tanışmasına zemin teşkil etmiştir.

Tanzimat döneminde Osmanlı tarih yazıcılığında köklü bir değişim gözlenmiştir. Tarihin Osmanlı hanedanının kronolojik kayıtlarının tutulduğu bir anlatı ya da düşmanın kötü taraflarının sıralandığı moral bir alan olmaktan çıktığı bir dönemdir. Bundan ziyade tarihin kamusal işlevlerinin de olduğu gerçeği ortaya çıkmış, kimlik ve vatandaşlık bilinci geliştirme potansiyeli keşfedilmiştir. 19. yüzyılın ortalarından itibaren tarih ve tarihçilik konusunda olumlu gelişmeler gözlenmiştir. Bundan böyle tarih disiplini kamusal eğitimin önemli bir parçası olmuş, yabancı kaynakların çevirilerinde canlılık yaşanmış ve Avrupa merkezli tarihçilik ürünleri yayıncılıkta görülmeye başlamıştır. Avrupa tarihçiliğinin bu ürünleri görünür olmaya başlayınca Osmanlı tarihçileri de Avrupa ve dünya tarihi ile daha sık ilgilenmeye başlamışlar ve etnosantrik eğilimler yerini daha universal bir anlayışa bırakmıştır. Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nde gözlenen politik değişimler doğal olarak tarihçiliği de etkilemeye başlamıştır. İslamcılık ve milliyetçilik bağlamında görülen değişim imparatorluğun resmi ideolojisinde de bir dönüşüme yol açmıştır. II. Abdülhamid idaresinin otoriter ve İslamcı karakteri tarihçiliği İslamcı ve milliyetçi bir çizgiye çekmiştir (Sönmez E. , 2022, s. 55).

Tablo 1. 19. yüzyılda görev yapan vakanüvisler ve inceledikleri dönemler

Annalist	Dates in office	Period covered
Ahmed Vasıf (4th time; d. 1806)	1799–1806	1800–4
Mehmed Pertev (d. 1807)	1807 (5 months)	Left scattered notes
Ömer Âmir (d. 1815)	1807–8 (3 months)	Left scattered notes
Ahmed Asım (d. 1819)	1808–19	1805–July 1808
Şanizade (d. 1826)	1819–25	July 1808–August 1821
Mehmed Esad (d. 1848)	1825–48	September 1821–July 1825
Recai Mehmed (d. 1874)	1848–53	No known work
Nail Mehmed (d. 1855)	1853–5	No known work
Ahmed Cevdet (d. 1895)	1855–66	[1774–1826]*
Ahmed Lutfi (d. 1907)	1866–1907	August 1825–May 1876 [1876–1908 missing]
Abdurrahman Şeref (d. 1925)	1909–19	July 1908–August 1909**

Kaynak: Kafadar C., Karateke H. (2011). Late Ottoman and Early Republican Turkish Historical Writing. Stuart Macintyre, Juan Maiguashca and Attila Pok (edt.) içinde, *The Oxford History of Historical Writing 1900-1945* (559-578). New York: Oxford University Press, s. 562.

Osmanlı Devleti’nde tarihçiliğin profesyonelleşmesi anlamında bir kurumsallaşmanın yaşanması Tanzimat dönemine tekabül eder. Denilebilir ki, tarih yazımının profesyonel anlamda gelişim kaydetmesi diğer alanlardaki modernleşme hareketi ile bir paralellik arz etmektedir. Tanzimat döneminde Dârülfünûn’un önce 1863 ve 1871’deki açılış denemelerinden sonra nihayet 1900 yılında imparatorluğun ilk üniversitesi olarak eğitim faaliyetlerine başlamıştır (İhsanoğlu, 1990). Genel anlamda 19. yüzyılın başlarından itibaren bilimde doğudan batıya yöneliş ve eğitim-bilim anlayışındaki dönüşüm diğer sosyal bilimlerde olduğu gibi tarih disiplininin de sınırlarının belirlenmesi sonucunu doğurmuştur. Batılı anlamda metodolojik ilkeler doğrultusunda tarih eğitimi veren Ahmed Vefik Paşa, Dârülfünûn’daki hikmet-i tarih dersleri ile tarihçiliğe yeni bir soluk getirmekle kalmıyor, aynı zamanda Türk tarihinin kaynaklarına inerek Osmanlı coğrafyasını aşan bir Türklük tanımı yapıyordu (Ergut, 2015, s. 221).

Türkiye’de çağdaş tarihçiliğin Tanzimat’tan sonra Aydınlanma çağı Fransız düşüncesinin Osmanlı aydınını yönlendirmesiyle başladığını öne süren Zafer Toprak, Osmanlı vakanüvis geleneğinin ulusal tarihçiliğe geçiş ile aşılabildiği düşüncesindedir (Toprak, 1986, s. 431). Toprak’a yakın bir görüş olarak Türkiye’de tarihçiliğin bilimsel bir alan olarak tecessüm etmesinde diğer uluslarda görülen “Rankean moment”ten ziyade Charles Seignobos’un etkisinin belirleyici olduğu ileri süren Sönmez, Alman tarihçi Leopold von Ranke’ye kıyasla Charles Seignobos’un Türkiye’de çağdaş tarihçiliğin kurucu babalarının rol modeli olduğunu savunmaktadır (Sönmez, 2022, s. 4). Gerçekten de Fransız eksenli dünya tarihçiliğinin Osmanlı Devleti’nde ilk filizlendiği eğitim kurumu Mekteb-i Mülkiye olmuştur (Toprak, 2012, s. 178). 1859 yılında kurulan Mekteb-i Mülkiye’nin ilk ders müfredatında *fenn-i tarih* adı altında tarih dersinin verildiği bilinmektedir (Babaoğlu, 2020, s. 52). Diğer yandan, Osmanlı Devleti’nde değişen dönemseller koşullara göre tarih ilminin ne ölçüde itibar gördüğü de Dârülfünûn ve Mekteb-i Mülkiye’nin ders müfredatından anlaşılabilir. Tanzimat reformlarının en hızlı uygulandığı dönemde kurulan Mekteb-i Mülkiye’de özellikle siyasi tarih ve Avrupa tarihinin müfredatın her kademesinde yer bulması Osmanlı Devleti’nde tarihçiliğin gördüğü ilgiyi göstermektedir. Ali Birinci’ye göre siyasi tarih disiplininin Mülkiye’nin müfredatında bir ağırlığa sahip olması Osmanlı Devleti’nin etrafındaki dünya ile siyasi olarak bütünleşmesi ve diplomatik açılımının bir uzantısıydı (Birinci, 2008, s. 2). Ancak bu durum Tanzimat döneminde Dârülfünûn, Mülkiye ve Harbiye gibi yüksek mekteplerde kök bulan tarihçiliğin dünya tarihçiliğiyle ünsiyet peyda eden siyasal ve diplomatik tarihçiliğe hapsolmasına yol

açmıştır (Babaoğlu, 2021, s. 254). Bu dönemde Darulfünun'da tarih bölümü olmamasına rağmen Ulum-ı Edebiye şubesinin programında Tarih-i Osmani, Tarih-i Düvel, İlm-i Asar-ı Atika, Tarih-i Hikmet ve Etnoğrafya gibi dersler okutulmuştur. Yüksek dereceli mekteplerde tarih derslerine giren öğretim kadrosu aynı zamanda ilk tarih kitaplarını telif etmiştir. Askeri Okullar Nazırı Süleyman Hüsnü Paşa, Tarih-i Âlem adlı eserini 1875 yılında yayınlamıştır (Şimşek, 2017, s. 14).

II. Abdülhamid döneminde kamusal eğitimin kitlelere ulaşması ve yükseköğretim kurumlarının güçlendirilmesine karşın eğitimin muhteva boyutu dönemin otoriter eğilimleri doğrultusunda şekillendirildiği için sosyal bilimlerde bilimsel bir sıçrama yaşanması için uygun koşullar oluşmamıştır. Söz gelimi, 1892 yılında *İlm-i hikmet* (felsefe) dersleri Mekteb-i Mülkiye'nin müfredatından çıkarılırken 1895 yılında tarih dersi de aynı akıbete uğramıştır (Babaoğlu, 2020, s. 109). Timur'a göre, Avrupa'da özgürlükleri kısıtlayan otoriter rejim rüzgârlarının esmeye başlaması bu durumun ortaya çıkmasına ilk etki eden faktörlerden biriydi (Timur, 2000, s. 135). Hamidiye rejiminde siyasal kaygılarla okulların müfredatları sıkı bir denetimden geçirilmiş, özellikle yüksek dereceli mekteplerdeki disiplinsizlik ve muhalif cereyanların popüler hale gelmesi maneviyat eksikliği ile açıklanmıştır. Bu doğrultuda hareket edilerek tarih-i umumi dersleri ve hatta edebiyat tarihi dersleri de kaldırılmıştır (Türk, 2013, s. 160).

93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus savaşı resmi tarih söyleminde esaslı değişimler yaratmıştır. Buna paralel olarak Osmanlı kamusal eğitiminde de felsefi değişimler yaşanmıştır. 1890'lardan itibaren eğitimin otoriter bir anlayışla organize edildiği ortamda ilkokullardaki tarih dersleri kaldırılmış, hatta 1902 yılında Darulfünun Edebiyat Fakültesi'ndeki tarih derslerine müfettişler görevlendirilmiştir. 1895'te ise Edward Gibbon'un *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* adlı eseri yasaklı kitaplar listesine eklenmiştir. II. Abdülhamid dönemindeki tarih yazıcılığında tarihsel olgular kritize edilmekten ziyade olayların tarihsel akışına yer verilmiştir. Yöneticilerin imajlarını sarsacak mahiyette krizler, isyanlar ve sürgünler gibi kararlar incelenmemiştir. Bunun yerine Osmanlı Hanedanı'nın kökenlerine yönelik içerikler üretilmiş, Osmanoğulları ailesinin soyları Adem ve Havva'ya kadar geriye götürülmüştür (Sönmez E. , 2022, s. 59). Bu durum, II. Abdülhamid'in Osmanlı Devleti'nin kuruluş merkezi olarak bilinen Söğüt ve çevresini fotoğraflayarak bir çeşit devletin kuruluşunu belgelemek istemesi ile yakından ilişkiliydi (Ersoy, 2018, s. 33). 1885 yılında Hüdavendigâr Vilayeti 'ne merbut Ertuğrul adında yeni bir sancak teşkil edilmesi de bu çabalara matuf bir uygulama olarak kabul edilmelidir (Sönmez E. , 2022, s. 60).

Bu dönemin önemli siyasi figürlerinden biri olan Mizancı Murad'ın telif ettiği Tarih-i Umumi adlı eseri zikretmeye değerdir. Birçok tarihçiye göre yazıldığı çağı aşan bir eser olarak değerlendirilen Tarih-i Umumi adlı eser, ilk olarak Sultan Abdülhamid tarafından ödüllendirilecek (BOA. MF.MKT. 75/71, 13 Cemaziyülevvel 1299/2 Nisan 1882.), ancak daha sonra bu eser de yasaklı eserler listesine eklenip piyasadan toplattırılacaktır (BOA. MF.MKT., 631/53, 28 Safer 1320/6 Haziran 1902). Başta Mekteb-i Mülkiye'deki hocalığı olmak üzere, Jön Türkler içindeki gazetecilik faaliyetleri ile öne çıkan aydınlardan biri olarak geniş bir kitleyi etkilemiştir. Telif etmiş olduğu Tarih-i Umumi kitabı, Osmanlı Devleti'nde dünya tarihçiliğinin Tanzimat'tan sonra kat ettiği mesafeyi göstermiştir (Yıldız, 2015, s. 115).

II. Abdülhamid dönemi tarihçiliğinin bir yönü de Avrupa'da Osmanlı Devleti ve Türkler aleyhine gelişen siyasal hamlelere karşı tepkisel bir boyut taşımış olmasıdır. Osmanlı Devleti'nin köklü bir tarihsel geçmişe sahip olduğunu kanıtlamak için Türklüğün Asya kökenleri üzerinde durulmuştur. İmparatorluğun üç ana dayanak noktası olarak belirlenen İslam ve Halifeliğin yanına Türklük de eklenmiştir bu dönemde. Asya Türkleri ile lengüistik ve tarihsel bağlar kurulmaya çalışılmıştır. Ahmet Vefik Paşa, Çağatay Türkçesinden çeviriler yapmış ve 1860'lardan itibaren Osmanlı okuyucusunun dikkatini Orta Asya'ya çekmiştir. Harbiye Mektebi'nin başında bulunan Süleyman Hüsnü Paşa, *İlm-i Sarf-ı Türki* adlı eserinde

Osmanlı dilini tarif ederken İstanbul, Anadolu ve Rumeli’de konuşulan dil tanımını yapmıştır. Türklük efsanesine katkı sunan bir başka yazar da David Urguhart’tan etkilenen Ali Suavi’dir. Sözü edilen dönemde Avrupa’da yaygın bir şekilde Türklerin barbar olduklarına ilişkin görüşlere karşı *Türklerin Mesai-i Zihniyetleri* adlı eserini kaleme alarak Türklerin de aslında entelektüel faaliyetlerde bulduklarını belirtmiştir (Sönmez E. , 2022, s. 61). Bursalı Mehmet Tahir ise 1897 yılında *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri* adlı eseri telif etmiştir (Tahir, 1314).

İkinci Meşrutiyet ile birlikte iç siyasette yaşanacak köklü dönüşüme bağlı olarak tarihçilik anlayışı da ulusal bir kimliğe bürünerek milliyetçi anlatıların odağa alındığı bir disiplin haline alacaktır (Toprak, 2012, s. 38).

Ulusal ve Pozitivist Tarihçilik: II. Meşrutiyet Dönemi

II. Abdülhamid dönemi Osmanlı tarihçiliğinin yerinde saydığı bir zaman dilimi olmuştur. Ahmet Lütfi’nin 1907’de ölümünden sonra vakanüvis olarak hiç kimse atanmadığı gibi bu memuriyete en son atanan Abdurrahman Şeref Efendi V. Mehmet Reşat tarafından görevlendirilmiş, ancak bu görev saltanat kesiminden bir iltifat alamadığı için eski önemini yitirmiştir. II. Abdülhamid döneminde bir tarih yazımında bir genişleme ya da yaygınlaşma gözlenmedi çünkü tarih olgusu devlet yöneticileri arasında bir ilgi görmedi. Bu pozisyonların uzunca bir süre boş kalmasından bu durum anlaşılmaktadır. Devlet katında vakanüvisliğin pozisyonunda ve imajında ciddi bir düşüş görmekteyiz. Vakanüvislerin vaka anlatımının yerini 19. y.y.’in ikinci yarısından itibaren yeni yeni filizlenmeye başlayan basın almıştır (Sönmez E. , 2022, s. 42). 19. yüzyılda dünyanın geri kalan birçok bölgesinde Avrupa, Asya ve Amerika gibi Osmanlı devleti de tarih yazımında köklü bir değişime sahne olmuştur. Bu durum Osmanlı devletinin bu dönemde geçirdiği toplumsal ve siyasal dönüşüm ve resmi bir ideolojinin inşa edilmesi ile birer bir alakalı bir durumdur. Bu gelişmelere paralel bir şekilde tarih yazımsal bir genişleme (Historiographical Expansion) yaşanmıştır. 1908 Jön Türk Devrimi, tarih yazımını profesyonelleşme ve kurumsallaşma yoluna sokmuştur. Abdülhamid rejimi ile tarih sahasında da hesaplaşma yoluna giden jön Türkler temel referanslarını Osmanlı tarihinden almışlardır. Otoriter Hamidiye rejimi ile liberal anayasal muhalefet arasındaki bu rekabet tarih yazımında da kendini göstermiştir. Tarih yazımı bu koşullarda bir mücadele sahası haline gelmiştir. Jön Türkler tarihten referans olarak anayasal akımın Osmanlı tarihi boyunca var olduğunu ve imparatorluğun devamının sağlanmasında rollerinin olduğunu iddia ettiler (Sönmez E. , 2022, s. 5).

Ulusal tarihçiliğe geçiş 1908 Jön Türk Devrimi ile gerçekleşmiştir. Bu evrede özellikle Ali Reşat, Diran Kelekyan, Yusuf Akçura, Ahmet Refik (Altınay) ve Fuat Köprülü tarih disiplininin kök bulmasında ciddi roller oynamışlardır. Bu isimler arasından özellikle Ali Reşat, Charles Seignobos ve Ernest Lavisse’in eserlerini merkeze alan bir tarihçilik benimsemiştir. Ahmet Refik, siyasal tarih eksenli ilk popüler tarihçilik ürünlerini ortaya koyarken Fuat Köprülü de edebiyat tarihinde kalıcı eserlere imza atmıştır (Toprak, 2012, s. 38).

Meşrutiyet döneminin itibar kazanan sosyal bilim dallarının başını çeken tarihçilik rüştüyelerden yüksek dereceli mekteplere kadar hemen hemen bütün kademelerde okutulmaya başlamıştır. Dönemin önemli simalarından biri olan Ali Reşad, hem bir tarihçi hem de Ali Seydi ile beraber tarih eğitimcisi olarak Meşrutiyet döneminin eğitim hayatında önemli bir yer işgal etmiştir (Toksöz, 2014, s. 53).

Osmanlı Devleti’nde bilim ve kültür hayatının kaynağının değişmeye başladığı Meşrutiyet döneminde tarih disiplini bu dönüşümün merkezinde yer almıştır. Tanzimat döneminden itibaren uhrevi ilim anlayışı kademeli bir biçimde dünyevileşmeye başlamış, Meşrutiyet ile birlikte “uhreviyyet” dini alana bırakılarak seküler nitelikte ders kitapları yazılmaya başladı. Tarih yazımında ise özellikle eski devirlerin anlatımında yepyeni bir yol

benimsenmiştir. Geçmişte yazılan ders kitaplarında ilkçağ, kurun-1 evvel olarak niteleniyordu. Kurun-1 vusta ortaçağ, kurun-1 ahir ise yeniçağ olarak kabul ediliyor, asr-1 hazır ise yakınçağa tekabül ediyordu. Kurun-1 evvel devrinin ele alındığı tarih kitapları bu dönemi uhrevi çerçevede değerlendirerek insanın ortaya çıkışı kutsal kitaplar ile açıklanmaktaydı. II. Meşrutiyet döneminde ise antropoloji biliminin de devreye girmesiyle yepyeni bir bakış ile değerlendirilmeye başlamıştır (Toprak, 2011, s. 3).

Meşrutiyet devrinde tarih yazıcılığı ve eğitiminde görülen en büyük değişiklik hiç kuşkusuz kaynakların içeriğinin köklü bir şekilde değiştirilmesidir. II. Abdülhamid döneminde devletlerin yönetim şekillerini ihtiva eden herhangi bir akademik yazına rastlanılmazken, büyük ölçüde otoriter yönetim anlayışının sınırladığı bu konular, II. Meşrutiyet ile birlikte kamusal eğitimde verilen derslerin içeriğini teşkil etmiştir (Doğan, 1998, s. 49). Bu dönemin en yaygın dersleri arasında bulunan ve *malumat-ı medeniye ve ahlâkiye* adıyla müfredatlara giren vatandaşlık derslerinde yönetim biçimleri işlenmiştir (Üstel, 2014, s. 66). Bu dönemin tarihçilik anlayışını şekillendiren kaynak ülke Fransa olmuştur. Meşrutiyet ile birlikte tarih kitapları çoğalmıştır. Çoğunluğu Fransız tarihçiliğinden esinlenerek kaleme alınmış olan tarih kitapları Charles Seignobos ve Langlois'in tarihçiliği esas alınarak telif edilmiştir. Bu evrede akademik tarihçilik açısından görülen önemli bir gelişme de Tarih-i Osmani Encümeni'nin (TOE) kurulmuş olmasıdır. Akademik tarihçiliğin ilk nüvelerinin filizlendiği bu ortamda Ali Reşad, Diran Kelekyan, Ahmet Refik (Altınay) ve Fuat Köprülü ön plana çıkan tarihçiler arasındaydı (Toprak, 2017, s. 31).

Tarih-i Osmani Encümeni'nin tarihçiliğe getirdiği iki önemli yenilikten biri ulusal ve tarafsız tarih yazımı iken diğer bir önemli yenilik de tarih yazımında dönemlendirme (periyodizasyon) hususunun hanedanın merkeze alınmadan yapılması olmuştur. Çağdaş akımların etkisiyle şekillenen dönemlendirme konusu Osmanlı devletinin kurucularının merkeze alınmasıyla değil, Türklerin Anadolu'yu fethetmeleri ile şekillenmiştir (Sönmez E. , 2022, s. 7). TOE, 10 yıl sürecek bir mega tarih projesi geliştirmiştir. Bu yeni anlayışa göre Osmanlı tarihi kuruluşundan 1908 devrimine kadar getirilerek milli tarih dört evrede inceleniyordu. Birinci evre Türklerin Anadolu'ya gelmeleri ile 1402 Ankara Savaşı ve Fetret Devri (interregnum) ile II. Mehmet dönemlerine kadar olan zamanı ele alıyordu. Daha sonraki evre Osmanlı Altın çağı ya da klasik dönem olarak adlandırılıyordu (15. y.y. ortalarından 16. y.y.a kadar olan dönem). Son evre olarak da gerileme döneminden Jön Türk Devrimi'ne kadar olan dönemi içine alıyordu (Sönmez E. , 2022, s. 11). Mükrimin Halil Yinanç, TOE'nin ve çıkardığı mecmuanın zamanın Avrupa devletlerinde yayınlanan tarih mecmualarından geri bir tarafının olmadığı görüşündedir (Yinanç, 1940, s. 595).

II. Meşrutiyet dönemi tarihçiliğine dair bahsetmek gereken önemli hususlardan biri de sözü edilen dönemin fikir hayatında görülen canlanmanın tarihçilik alanına da yansımalarının olduğudur. Türkçü, İslamcı ve Batıcı çevreler kendi ideolojik konumları ve tutumlarına göre tarihsel meseleleri yorumlamışlar, zaman zaman da süreli yayınlarda da polemik derecesine varan atışmaların içine girmişlerdir. Hollandalı oryantalist Dr. Reinhardt Pieter Anne Dozy'nin *Essai Sur L'Histoire de L'Islamisme* (İslam Tarihi Üzerine Bir Deneme 1879) başlıklı eserin tercümesini yapan Abdullah Cevdet'e İslamcı çevreler yoğun itirazlar yöneltmişlerdir. Eserin müellifinin İslam peygamberine yönelik eleştirel içeriklere yer verdiği kitabın Türkçe tercümesi nihai olarak toplatılmış, ancak bir tarih eseri üzerinden başlayan tartışma gündemi bir hayli meşgul etmiştir (Oral, 2014, s. 149). Ali Kemal, Yusuf Akçura ve Ağaoğlu Ahmet gibi fikir hayatının önde gelen isimlerinin zaman zaman tarihsel değerlendirmelerinde karşı karşıya gelmeleri dönemin entelektüel havasını göstermesinin yanında, tarih ilminde liberal tartışma ortamlarının varlığını ve tarih disiplininin yönünü aradığı bir süreci işaret etmektedir. Her şeyden önce dönemin Türkçü aydınları yakından tanıdıkları Rusya'da tarih araştırmalarının Slav ve Germen milli uyanışlarında ne denli etkili olduğunu gözlemlemişlerdi. Dolayısıyla Turancılık düşüncesini de köklü bir geçmişe eklememenin son derece zaruri olduğu apaçık

ortadaydı (Türk, 2013, s. 189). Bu dönemde Kaşgarlı Mahmut'un *Divan-ı Lüğati't-Türk* adlı eserinin bulunup yayınlanması Türkoloji çalışmalarına yeni ufuklar açmıştır. İstanbul'da 24 Aralık 1908 tarihinde *Türk Derneği*'nin açılması ile Türklüğün kökenleri üzerine araştırmaların yayınlanması için 1911'de Türk Yurdu adlı dergi yayın hayatına girmiş, ertesini yıl da *Türk Ocağı* kurulmuştur. Kısa zaman içerisinde yurdun önemli bir bölümüne yayılan *Türk Ocakları* kadın-erkek dinleyicileri bir araya getiren toplumsal gelişmenin aktörü haline gelmiştir. Türkçü hareketin önemli simalarından Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp ve Ahmet Hikmet gibi isimler Selanik'te *Genç Kalemler*'i yayınlamaya başlamışlardır (Arıkan, 1985, s. 1590).

II. Meşrutiyet dönemi önemli çevirilerin yapılması açısından da Osmanlı tarihçiliğinin gelişip serpilmesine ön ayak olmuştur. Fransız tarihçi Charles Seignobos'un *Tarih-i Medeniyet ve Tarih-i Siyasi 1814-1896/Asr-ı Hazır'da Avrupa* adlı eserleri çevrilmiş, Engelhardt'ın Türkiye ve Tanzimat adlı eseri de Ali Reşad tarafından tercüme edilirken Hammer'ın Osmanlı Tarihi ise Mehmed Ata Bey tarafından eserin Fransızca çevirisi dikkate alınarak Türkçeye kazandırılmıştır (Arıkan, 1985, s. 1594).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyıldan itibaren telif edilmeye başlayan tarih eserleri genel anlamda Osmanlı hanedanının yakın ve uzak geçmişini ele alan ve devlet yönetimi ile ilgili önemli olayları kronolojik olarak aktaran metinlerden oluşuyordu. Çoğunlukla edebi bir anlatım kaygısını da güden bu eserleri telif eden tarihçiler devlet elitleri ile yakın ilişkiler içinde olmuşlar, bir anlamda "devletlü" tarihçilik geleneğinin ilk kurucuları olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde vakanüvislik geleneğinin giderek katıksız bir devlet memuriyetine dönüştüğü 19. yüzyıl boyunca önemli tarihçiler yetişmiştir. Bu geleneğin son temsilcileri olan Ahmet Cevdet ve Ahmet Lütfi gibi tarihçiler, Osmanlı Devleti'nde vakanüvislik geleneğine dayanan tarihçilik mesleğinin zirve noktasını teşkil ederler. Şüphesiz ki bu isimler, Darulfünun, Mülkiye ve Harbiye gibi yüksek dereceli okullarda tahsil edilmeye başlayan tarih disiplininin küresel anlamda kazandığı standardizasyon ve ilkelerin dışında eserler vermişlerdir. Yeni tarihçilik anlayışının temsilcilerinden Diran Kelekyan, Mizancı Murat ve Ali Reşad gibi isimler, modern tarih metodolojisine başlı kalarak ilk eserleri vermişlerdir. Şüphe yok ki siyasi tarihçiliğe tekabül eden söz konusu eserler, devrin güncel siyasal atmosferinden yoğun etkiler taşımıştır.

II. Abdülhamid döneminde resmi ideolojiyi tarif eden İslamcılık düşüncesi devlet hayatının diğer pek çok alanında olduğu gibi tarihyazımı üzerinde de derin etkiler bırakmıştır. Tarihsel olayların ele alınışından hangi konuların tarihyazımına konu olabileceği sorununa kadar etraflı bir kontrol mekanizmasının işlediği bu dönemde görülen en büyük değişim, tarih derslerinin yüksek dereceli mekteplerin müfredatından kaldırılmasıydı. Mekteb-i Mülkiye ve Darulfünun'da ilm-i hikmet/felsefe dersleri ile birlikte kızığa alınan disiplinlerden biri de tarih dersleriydi. Fransız İhtilali ve Kıta Avrupası'ndaki demokrasi hareketlerinin anlatıldığı tarih kitaplarının öğrenciler üzerinde menfi tesirler bıraktığı gerekçesine dayanan bu karar her şeyden önce tarihyazıcılığının uzun bir suskunluk devresine girmesine yol açmıştır. Buna mukabil ulus inşa sürecinin işlediği II. Meşrutiyet döneminde ise tarih derslerine bambaşka işlevler yüklenmiştir. Bu yeni dönemde tarih konularının ele alınışında karşımıza çıkan dünyevileşme tarih kitaplarının içeriklerinden de izlenebilmektedir. Antropoloji ve etnografya gibi dinselikten uzak disiplinlerin ders müfredatlarına girmeye başladığı II. Meşrutiyet devrinde tarihyazımı da bu değişimden nasibini almıştır. Füsun Üstel'in adlandırmasıyla "makbul vatandaş" yetiştirmenin aparatlarından malumat-ı medeniyet derslerinin yanında tarih dersleri de ulus inşa sürecinin bir unsuru haline gelmiştir. Avrupalı tarihçilerin önemli eserlerinin Osmanlı Türkçesine tercüme edildiği bu dönemde Tarih-i Osmani Encümeni ve Encümen-i Daniş'in kurulmasıyla bilimsel eserlerin kaleme alınmasını teşvik eden bir akademik camia oluşmaya başlamıştır. Cumhuriyet Türkiye'sinin Türk Tarih Tezi ile şekillenen

tarihçilik anlayışına önemli bir miras teşkil eden bu birikim milliyetçi/ulusalcı ve pozitivist tarihçiliğe de kaynaklık etmiştir.

Kaynakça

- Arıkan, Z. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik. F. Aral, & M. Belge (Dü) içinde, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi C. VI* (s. 1584-1594). İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Babaoğlu, R. (2020). *Mekteb-i Mülkiye (1859-1960) Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilimsel ve Kültürel Modernleşmenin Kurumsallaşması*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Babaoğlu, R. (2021). Türkiye'nin Modernleşme Sürecinde Yükseköğretim ve Üniversite Gündemi. M. Kaya içinde, *Tanzimat'tan Günümüze Anahatlarıyla Türk Eğitim Sistemi* (s. 245-301). Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Babinger, F. (1992). *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*. (C. Üçok, Çev.) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Becker, C. (1938). What is Historiography? *The American Historical Review*, 44(1), 20-28.
- Birinci, A. (2008). Mekteb-i Mülkiye'de Siyasi Tarih: ALi Kemal'den Ali Reşat Bey'e. *Prof. Dr. Fahir Armaoğlu'na Armağan* (s. 1-64). içinde Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- BOA. MF.MKT. 75/71, 13 Cemaziyülevvel 1299/2 Nisan 1882. (tarih yok).
- BOA. MF.MKT., 631/53, 28 Safer 1320/6 Haziran 1902. (tarih yok).
- Cheng, E. K.-M. (2008, May). Exceptional History? The Origins of Historiography in the United States. *History and Theory*, 47(2), 200-228.
- Doğan, N. (1998). *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Ergut, F. (2015). Institutionalization of History in the Ottoman Empire. *Turkish Studies*, 16(2), 219-239.
- Ersoy, A. (2018). The Sultan and His Tribe: Documenting Ottoman Roots in the Abdulhamid II Photographic Albums. *Ottoman Arcadia: The Hamidian Expedition to the Land of Tribal Roots (1886)* (s. 31-63). içinde İstanbul: Koç University Research Center for Anatolian Civilizations (ANAMED).
- İhsanoğlu, E. (1990). Darulfünun Tarihçesine Giriş: İlk İki Teşebbüs. *Bellekten*, 54(210), 699-738.
- İnalçık, H. (1962). The Rise of ottoman Historiography. B. Lewis, & P. Holt (Dü) içinde, *Historians of the Middle East* (s. 152-168). NEw York, Toronto: Oxford University Press.
- Kafadar, C., & Karateke, H. (2011). Late Ottoman and Early Republican Turkish Historical Writing. Stuart Macintyre, J. Maiguashca., & A. Pók (Dü) içinde, *The Oxford History of Historical Writing Volume 4: 1800-1945* (s. 559-578). Oxford: Oxford University Press.
- Oral, M. (2014). *Türkiye'de Romantik Tarihçilik*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Ortaylı, İ. (1996). Osmanlı Tarihyazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler. S. Atauz (Dü.) içinde, *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi* (s. 419-429). Ankara: Türkiye Sosyal Bilimler Derneği.
- Severcan, Ş. (1990). Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliği. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(7), 227-233.
- Sönmez, E. (2022). Clio Between Revolution and Collapse: The Making of the Historical Dicipline in the Late Ottoman Empire. *Modern Intellectual History*, 1-22.
- Sönmez, E. (2022). Historical Writing in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: Expansion, Islamization, and Nationalization (1839-1908). *Turkish Historical Review*, 13, 42-66.
- Şimşek, A. (2017). Giriş. *Türkiye'de Akademik Tarihçilik* (s. 7-25). içinde İstanbul: Kronik Yayınları.
- Tahir, B. M. (1314). *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*. İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Timur, T. (2000). *Toplumsal Değişme ve Üniversiteler*. Ankara: İmge Yayınevi.

- Toksöz, M. (2014, Nisan). Geç Dönem Osmanlı Tarihçiliği Üzerine Düşünmek. *Toplumsal Tarih*(244), 52-54.
- Toprak, Z. (1986). Türkiye'de Çağdaş Tarihçilik. *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi* (s. 431-438). içinde Ankara: Türkiye Sosyal Bilimler Derneği.
- Toprak, Z. (2011, Aralık). Darwinizmden Ateizme Türkiye'de Tarih Eğitiminin Evrimi. *Toplumsal Tarih*(216), 2-14.
- Toprak, Z. (2012). Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik. *Bugünün Bilgileriyle Kemal'in Türkiye'si - La Turquie Kamâlisme* (s. 176-181). içinde İstanbul: 178.
- Toprak, Z. (2012). Türkiye'de Çağdaş Tarihçilik ve Eric Hobsbawm Faktörü. *Toplumsal Tarih*, 36-49.
- Toprak, Z. (2017). Türkiye'de Akaemik Tarihçiliğin Genel Durumu: Bir Bilanço Denemesi. A. Şimşek, & A. Aköz (Dü) içinde, *Türkiye'de Akademik Tarihçilik* (s. 25-38). İstanbul: Kronik Kitap.
- Türk, İ. C. (2013). *Osmanlı Devleti'nde Tarih Eğitimi (1839-1922)*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- Türk, İ. C. (2013). *Osmanlı Devleti'nde Tarih Eğitimi (1839-1922)*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- Üstel, F. (2014). *"Makbul Vatandaşın Peşinde" II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Vann, R. T. (2023, 11 31). Historiography. *Encyclopedia Britannica*.
- Yıldız, E. (2015). Osmanlı Devleti'nde Bir Dünya Tarihi Deneyimi: Mizancı Mehmed Murad ve Tarih-i Umumisi. *Turkish History Education Journal*, 4(2), 113-135.
- Yinanç, M. H. (1940). Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Kadar Bizde Tarihçilik. *Tanzimat I Yüzüncü Yıldönümü Minasebetiyle* (s. 573-595). içinde İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.